

De herfstrevolutie van 1989

Begon de Oost-Duitse revolutie in Berlijn of toch in Leipzig?

In de nacht van 9 november 1989 dansten Berlijners op de Muur, het symbool van de Oost-Duitse revolutie. Of vond de doorbraak eigenlijk al een maand eerder plaats, in Leipzig? Een reconstructie van de ondergang van de DDR.

Dertig jaar geleden viel de Berlijnse Muur. De DDR zakte ineen na de beroemde laatste woorden ‘eh, sofort, unverzüglich’ – per direct en wel onmiddellijk. Partijbons Günter Schabowski werd het gezicht van de ondergang toen hij met een vaag briefje en voor het oog van de wereldpers onbedoeld de opening van de grens had aangekondigd. De mensen die die nacht kwamen kijken of het waar was, maakten het waar: de menigte overviel de verbaasde grenswachten volkomen en drukte uiteindelijk door de slagbomen heen.

Maar toeval was het allemaal niet. Om de diepe crisis in Oost-Duitsland te bezweren, zag de heersende Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) zich gedwongen om liberalere reisregels in te voeren. Dat alleen al de aankondiging daarvan op de volledige opening van de grens zou uitdraaien en daarmee uiteindelijk op de ondergang van de staat, dat was voor velen een grote verrassing. Het illustreert eens te meer dat de machthebbers de controle helemaal kwijt waren. Ook om die reden is het een wonder dat er geen slachtoffers zijn gevallen. Geen bloedige veldslag, maar beelden van uitzinnige mensen die elkaar op slecht verlichte grensovergangen huilend in de armen vielen. Feest en chaos lagen dat etmaal dicht bij elkaar.

November of oktober?

De val van de Muur geldt wereldwijd als hoogtepunt van deze revolutie. Binnen een jaar volgde de Duitse eenwording. Maar de afgelopen jaren is er ook kritiek gekomen op dit perspectief. Vooral vanuit de toenmalige Oost-Duitse oppositiebeweging klinkt steeds sterker het geluid dat het eigenlijke kantelpunt van de ‘vreedzame revolutie’ veel eerder lag. En dat de opening van de grens een soort symbolische handeling was, uitdrukking van allang verschoven machtsverhoudingen. In dit perspectief was de beslissing al op 9 oktober 1989 in Leipzig gevallen, toen het DDR-leger terugweek voor een grote volksdemonstratie. De machtsvraag was, in retrospectief, op dat moment geklaard. De eer komt zo de dappere oppositiebeweging toe, die de demonstraties in Leipzig had georganiseerd. En niet zozeer het ‘gewone’ volk, dat later door de Muur brak.

Dit debat over de duiding van de revolutie wordt gevoerd tegen de achtergrond van de recente politieke veranderingen in Duitsland, met name de groei van Alternative für Deutschland (AfD) in de Oost-Duitse deelstaten. Deze rechts-nationalistische populistische partijen beroepen zich op de wil van het volk, nemen leuzen van toen over (‘Wir sind das Volk’, ‘Vollende die Wende’) en claimen dus de erfenis van 1989. Dat roept veel weerstand op.

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam.

‘De eer komt zo de dappere oppositiebeweging toe en niet zozeer het “gewone” volk, dat later door de Muur brak’

En het maakt de interpretatie van de ‘Friedliche Revolution’ omstreden. Hoe beslissend was de rol van de Oost-Duitse dissidentenbeweging, die in 1989 laat, maar duidelijk naar voren trad om het land te hervormen? Of gaven de volksmassa’s de doorslag, de ‘Normalos’ die het land in groten getale de rug toekeerden? Kortom: van wie was (en is) de revolutie van 1989?

De finale crisis

De erosie van de Oost-Duitse dictatuur liep in de jaren tachtig synchroon met de teloorgang van het communisme in Europa. Vanuit de Sovjet-Unie dreef Michail Gorbatsjov het DDR-bestuur sinds 1985 tot wanhoop, met zijn politiek van ‘glasnost’ (openheid) en ‘perestrojka’ (herstructurering). Polen was op weg naar min of meer vrije verkiezingen. De hervormde communistische partijen van Hongarije en Tsjecho-Slowakije ►

Verkiezingsposters van de AfD, in de Oost-Duitse deelstaat Brandenburg 2019. ‘Wij zijn het volk’ en ‘Voltooi de Wende’.

zetten de dichte deur naar West-Europa op een kiertje. Dat alles had grote impact op de DDR, het land van bruinkool, Trabant, de Muur en de stilstand. Politiek en economisch was de heilstaat op een ramp uitgelopen: de Stasi, de geheime dienst, was overal en continue dreigde een staatsbankroet. Steeds meer mensen wilden het land verlaten. Er moest snel iets gebeuren, maar nergens was hulp in zicht. De oude DDR-leider Erich Honecker bleef onvermurwbaar. In 1989 hing er eindelijk verandering in de lucht. Er gebeurden in de lente van dat jaar twee dingen die grote gevolgen zouden hebben, ver weg en dichtbij. Op 2 mei knipten Hongaarse militairen voor draaiende camera's het prikkeldraad van de grens met Oostenrijk door. Dat gaf Oost-Duitsers nieuwe hoop op een ontsnappingsroute naar het Westen. En op 7 mei waren er in de DDR lokale verkiezingen, die op gebruikelijke wijze gemanipuleerd werden. Dit keer durfden oppositionele groepen bezwaar aan te tekenen. Beide gebeurtenissen kregen een dynamiek die onverwacht de finale crisis van de DDR zou inleiden.

Vlucht en emigratie

De krachtigste druk op het regime legde de zogenaamde *Ausreisebewegung*. Sinds 1983 konden DDR-burgers een half-officiële aanvraag indienen om te emigreren. Dat was niet zonder persoonlijke risico's en had consequenties voor achterblijvende familie. Er werden maar weinig aanvragen goedgekeurd. Af en toe hanteerde de DDR-regering de zogenaamde 'ventieloplossing', door enkele honderden ontevreden het land uit te laten. Dit werkte in 1989 niet meer, het moedigde aanvragers juist aan. De Stasi draaide op volle toeren om *Ausreisewilligen* tegen te werken.

Maar hoe meer afstand de DDR-leiding van het hervormingsgezinde Moskou nam, des te harder de stapel aanvragen groeide: eind 1988 lagen er zo'n 110.000.

Deze dynamiek escaleerde in de zomer van 1989. Hongarije had de grens met Oostenrijk vrijgegeven, want de eigen bevolking mocht sinds kort gewoon reizen. Jaarlijks bezochten ook honderdduizenden Oost-Duitse toeristen het Hongaarse broederland. Die mochten de grens met Oostenrijk niet over. Maar die grens was lang en de stemming in Hongarije uitgelaten. Zo lieten duizenden DDR-jongeren in 1989 alles achter, op weg naar het zuiden. Dat leidde in Hongarije tot onhoudbare toestanden, totdat op 19 augustus bij een oppositionele 'pan-Europese picknick' in een wei aan de grens het hek even open werd gezet. Voor het eerst konden honderden Oost-Duitsers door het IJzeren Gordijn glippen, en de week erop nog eens. Daarna ging het hek weer dicht. Anderen vestigden hun hoop op de ambassades van de Bondsrepubliek in Boedapest en Praag. Daar drongen honderden Oost-Duitsers de West-Duitse vestigingen binnen om uitlevering af te dwingen. De vluchtelingen bleven er slapen en hingen in de buurten rond. Hongarije vond het uiteindelijk welletjes en stond op 11 september de vrije doortocht toe. Binnen drie dagen vluchtten zo'n 15.000 Oost-Duitsers via Hongarije naar Oostenrijk. Na lange onderhandelingen tussen Bonn en Oost-Berlijn mochten op 30 september ook de vluchtelingen uit de ambassades in Praag en Warschau – respectievelijk 4.700 en 809 mensen – naar het Westen vertrekken. Twee dagen later zaten er 6.000 nieuwe mensen in de ambassade in Praag, duizenden waren nog op weg. Op 3 oktober trok Honecker aan de noodrem: om de

De oppositie verlaat de beschermde ruimte van de kerken en gaat de straat op. Hier een demonstratie tegen het verkiezingsbedrog ('Wahlbetrug') vanuit de Oost-Berlijnse Zionskirche, op 7 juni 1989. Foto: Hans-Jürgen Röder. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.

Socialistische staatsgasten nemen in Oost-Berlijn een militaire parade af op 7 oktober 1989. In het midden onder het partijembleem staat Erich Honecker, links naast hem Michail Gorbatsjov. Foto: Klaus Franke. Bron: Bundesarchiv.

exodus te stoppen liet hij de grens met Tsjecho-Slowakije sluiten. De DDR was nu volkomen geïsoleerd en afgesloten, als een hogedrukpan op een vuurtje.

Zichtbare oppositie

Ook de binnenlandse situatie stond op springen. Een eerste onrusthaard vormden – tegen alle verwachtingen in – de opzichtig vervaalde gemeenteraadsverkiezingen van 7 mei 1989. Oppositionele groepen hadden de openbare tellingen bijgewoond en waren tot de weinig verrassende conclusie gekomen dat de 98,85 procent ja-stemmen, die Politbüro-lid Egon Krenz bekendmaakte, niet konden kloppen. Daarbij was het al bijzonder dat de SED niet langer een resultaat van boven de 99 procent verkondigde. Verkiezingen in de DDR waren sinds jaar en dag een schijnvertoning. Nieuw was dat onafhankelijke groepen in 1989 sterk genoeg waren om er een probleem van te maken. Ze beriepen zich op de grondwet van de DDR en dienden langs officiële weg klachten in. Voortaan kwamen ze elke zevende van de maand bijeen op de Alexanderplatz in Berlijn om tegen het verkiezingsbedrog te protesteren. Ook al ging het aanvankelijk om kleine groepjes die meestal vlug door de staatsmacht uiteengejaagd werden, het was een begin van zichtbaar protest. Die nazomer durfden oppositiegroepen definitief de straat op te gaan. Vanaf dat moment ging alles snel. In Leipzig ontstond uit het wekelijkse vredesgebed in de kerk op maandagavond een eigen protesttraditie: de beroemde *Montagsdemonstrationen*. Ze groeiden in september van 800 tot 25.000 deelnemers. De gebruikelijke cynische oplossing om dwarsliggers het land uit te

laten, ging nu niet meer op. Na het aanvankelijke ‘Wir wollen raus’ werd de Leipziger leuze ‘Wir bleiben hier’ – en dat was voor de SED-top geen goed nieuws. Het doel van deze demonstranten was niet zozeer de republiek te verlaten, maar haar te veranderen.

Op 10 september richtte een groep dissidenten in Berlijn *Neues Forum* op, een vereniging van verschillende alternatieve groepen en ‘staatsvijanden’. Dat was in de dictatuur een absolute taboebreuk. De SED erkende de nieuwe organisatie dan ook niet. Toch volgden snel vele andere initiatieven ‘van onderop’. De Gethsemane-kerk in de Berlijnse wijk Prenzlauer Berg werd het centrum van deze ‘burgerbeweging’.

‘Het doel van deze demonstranten was niet zozeer de republiek te verlaten, maar haar te veranderen’

Sinds 1987 kostte het de Stasi steeds meer moeite om de oppositie onzichtbaar te houden. Vooral vanuit West-Berlijn zaten de media er dicht bovenop, dankzij goede connecties met DDR-dissidenten. Zo waren er in 1989 steeds westerse camera’s in de buurt als er in Oost-Berlijn tram-melant dreigde. Via de West-Duitse tv kwamen de gebeurtenissen ook de Oost-Duitse huiskamers binnen. De berichtgeving werd zo een directe factor in de revolutie.

Staatsjubileum

Midden in deze heksenketel viel de veertigste verjaardag van de DDR, op 7 oktober 1989. Deze propagandaslag was, achteraf gezien, een ►

Jubiläum en protest op 7 oktober 1989: Demonstranten benaderen het Palast der Republik, waar het staatsbanket met buitenlandse gasten begonnen is. Een dubbel cordon agenten verspert de weg. Foto: Nikolaus Becker. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.

apocalyptische finale van haar ondergang. Er kwamen staatsgasten uit het hele Oostblok. Ook Gorbatsjov was van de partij. Hij werd door het volk bejubeld en door Honecker ijskoud ontvangen. Nog één keer waren er communistische parades. ‘Gorbi’ sprak cryptische woorden over het lezen van de tekenen des tijds, liefdevol samengevat in de gevleugelde uitdrukking ‘Wer zu spät kommt, den bestraft das Leben’. Omdat het de zevende was, begon op de Alexanderplatz de maandelijkse demonstratie tegen het verkiezingsbedrog, die nu veel meer bekijks trok. De Stasi durfde overdag niet hard op te treden, ook niet toen enkele duizenden demonstranten koers zetten naar het nabije Palast der Republik waar op dat moment het staatsbanket voor het jubileum plaatsvond. De regeringsleiders stonden voor het raam naar de revolutie aan hun voeten te kijken. Het zijn spookachtige beelden. Toen Gorbatsjov ’s avonds weg was, sloeg de Volkspolizei alsnog genadeloos toe. De demonstranten waren richting Prenzlauer Berg vertrokken. In de straten rondom de Gethsemane-kerk vonden nu twee avonden achtereen bloedige confrontaties plaats. Er werden 1.200 mensen opgepakt. Ook veel gewone buurtbewoners werden in elkaar geslagen en meegenomen.

Verder lezen

Hanco Jürgens en Ton Nijhuis (red.), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in een Europees perspectief* (Amsterdam 2016).

Ilko-Sascha Kowalczyk, *Die Übernahme. Wie Ostdeutschland Teil der Bundesrepublik wurde* (München 2019).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbij gaan. Een geschiedenis van de DDR* (Amsterdam 2005).

Christina Morina e.a., *Zur Rechten Zeit. Wider die Rückkehr des Nationalismus* (Berlijn 2019).

www.chronik-der-mauer.de

www.jugendopposition.de

www.havemann-gesellschaft.de/themen-dossiers/streit-um-die-revolution-von-1989/

www.duitslandinstituut.nl/naslagwerken

Doorbraak in Leipzig

Bij al deze gebeurtenissen was het steeds de vraag hoe ver de opstand zou kunnen komen. Wanneer zou Moskou ingrijpen, of het leger? Zo was het tot dan toe altijd gegaan in de communistische wereld. In juni 1989 nog in Peking, waar tanks een demonstratie op het Plein van de Hemelse Vrede hadden neergeslagen, met honderden doden tot gevolg. De SED had bij monde van Krenz de Chinese leiding met het kordate optreden gefeliciteerd, tot afgrijzen van de Oost-Duitse bevolking. Zou de DDR-regering ook het leger op het eigen volk afsturen?

De confrontatie kwam op maandag 9 oktober 1989. Na het geweld in Berlijn rond het staatsjubileum stond in Leipzig een enorme politiemacht klaar om de wekelijkse *Montagsdemo* te bedwingen. Maar de opkomst overtrof alle verwachtingen: zo'n 70.000 Leipzigers formeerden een reusachtige vreedzame demonstratie. Met de leuzen ‘Keine Gewalt’ en ‘Wir sind das Volk’ was de stoet onweerstaanbaar. Geen van de plaatselijke politici en militairen durfde een bloedbad voor zijn rekening te nemen. Dus weken ‘de bewapende organen’ terug en gaven de straat vrij – achteraf het beslissende moment in de revolutie. De *Montagsdemos* waren de baas en groeiden door, tot 300.000 deelnemers in november.

Na deze publieke nederlaag van de staatsmacht werd Honecker op 18 oktober door het Politbüro afgezet. Zijn opvolger was kroonprins Egon Krenz, die die avond hervormingen beloofde en een ‘Wende’ aankondigde (‘omwenteling’). Dat belast die term tot op heden: ‘Wende’ is het woord waarmee de partij poogde de revolutie te kanaliseren, te vergeefs overigens. Want Krenz was de verkeerde man op het verkeerde moment. Hij had de verkiezingsuitslag gemanipuleerd, de ‘Chinese oplossing’ geprezen en de oproerpolitie Prenzlauer Berg ingestuurd. Hij schermde wel met de modieuze term ‘dialoog’, maar er was geen enkele vertrouwensbasis. Krenz zou nooit een DDR-Gorbatsjov kunnen worden. Zijn benoeming bracht vriend en vijand tot wanhoop. Op 4 november vond nu ook in de hoofdstad een grote demonstratie plaats; op de Alexanderplatz kwamen honderdduizenden mensen bijeen. Ze eisten *Reisefreiheit*, verkiezingen, toelating van *Neues Forum* en het vertrek van Krenz. Allerlei bekende intellectuelen en dissidenten waren erbij, ook enkele SED-bestuurders. Niemand bleef die dag thuis. Er was nauwelijks nog politie op de been.

Reisregeling

Toch was en bleef het zogenaamde *Ausreiseproblem* het meest urgent. De stapel *Ausreiseanträge* was eind oktober tot bijna 190.000 gegroeid. Daarom had Krenz op 1 november het grensverkeer met Tsjecho-Slowakije weer vrijgegeven, wat

er direct toe leidde dat de West-Duitse ambassade in Praag opnieuw volliiep. Toen die vluchtelingen toestemming kregen om direct naar de Bondsrepubliek te vertrekken, was de DDR-grens in feite lek. Tienduizenden mensen gingen meteen op weg. De opvangproblemen lagen nu bij Tsjecho-Slowakije, dat protesteerde en dreigde van zijn kant de grens te sluiten.

‘Aan de grensovergangen was op dat moment nog niet zoveel aan de hand, maar omdat iedereen die avond massaal ging kijken of het waar was, kwam het onmogelijke plotseling binnen handbereik’

Zo werd er in de burelen van het DDR-apparaat naarstig naar een nieuwe reisregeling gezocht: liberaler, directer, desnoods tijdelijk. Iedereen zou voortaan ‘ook zonder opgaaf van reden’ aanvragen kunnen indienen, die snel zouden worden goedgekeurd. Het is moeilijk voorstelbaar hoe dat ooit goed had kunnen aflopen. Zelfs bij een gedeeltelijke opening van de grens dreigde de DDR meteen om te vallen, dat hadden de gebeurtenissen tot dan toe wel bewezen. En het zou ook niet goed aflopen – of eigenlijk juist wel – mede omdat de bekendmaking van de nieuwe reisregeling op 9 november volledig in het honderd liep. Terwijl de journalisten elkaar aankeken en Scha-

bowski’s warrige verhaal probeerden te ontcijferen, begonnen de internationale telexen te tikken. De persbureaus overtroefden elkaar en zo zagen die avond verbaasde Oost-Berlijnse burgers op de West-Duitse tv het nieuws dat de DDR de grens had geopend. Aan de grensovergangen was op dat moment nog niet zoveel aan de hand, maar omdat iedereen die avond massaal ging kijken of het waar was, kwam het onmogelijke plotseling binnen handbereik.

Omstreden erfenis

Zo brachten vertrek en protest, massa en oppositie, het uitgeputte SED-regime ten val. Dat succes spoort tegenwoordig de populistische AfD in Oost-Duitsland aan om zichzelf als erfgenaam van ‘1989’ te presenteren. Zoals het volk zichzelf toen bevrijdde van de SED-dictatuur, zo luidt het argument, moet het nu bevrijd worden van migranten en politieke elites. Bij de jongste verkiezingen in de Oost-Duitse deelstaten rijgt de AfD de overwinningen aaneen. Maar deze actualisering levert een zeer eenzijdig verhaal van de revolutie op, omdat de bijdrage van de politiek links georiënteerde (eveneens wat elitaire) oppositiebeweging, de traditionele helden van 1989, doelbewust wordt gekleineerd. Scherpe controverses zijn het gevolg, waarbij (intussen bedaagde) leden van de *Bürgerbewegung* zich bepaald niet onbetuigd laten. Zo wordt de geschiedenis het politieke slagveld van Oost-Duitsland ingetrokken – dertig jaar na dato is het land weer sterk verdeeld. ■

Bornholmer Strasse, 9 November 1989. Na sensationele tv-berichten gaan duizenden Oost-Berlijners kijken bij de zwaarbewaakte grensovergangen in de stad. Ze roepen ‘Macht das Tor auf!’ en ‘Wir kommen wieder!’ De grensposten zijn verrast en hebben geen duidelijke bevelen. Ze bezwijken uiteindelijk voor de druk: de ‘val’ van de Muur. Foto: Andreas Kämper. Bron: Robert-Havemann-Gesellschaft.